

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2022 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEARBOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2022

1

Vilnius 2022

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2022

1

Vilnius 2022

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-22-32

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balstogės universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Iliinojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai).
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje:
<https://www.istorija.lt/leidiniai/mokslo-zurnalai-ir-testiniai-leidiniai/lietuvos-istorijos-metrastis/672>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2022
© Straipsnių autoriai, 2022

Justas Stončius, Hektoras Vitkus, Zigmas Vitkus. **16-osios lietuviškosios šaulių divizijos kariai žydai: istorija ir atminimas**. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2020.– 192 p. ISBN 978-609-481-099-2.

Raudonosios armijos sudėtyje kariavusios 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos (toliau – 16-oji divizija) istorija tiek lietuvių istoriografijoje, tiek viešojoje erdvėje vertinama kontroversiškai, pirmiausia atsižvelgiant į faktą, jog šis sovietų suformuotas karinis junginys prisidėjo prie Lietuvos reokupacijos ir atliko ne tik tiesioginę – karinę, bet ir propagandinę funkciją. Dėl šios priežasties 16-osios divizijos vaidmuo Antrajame pasauliniame kare, joje tarnavusių karių asmeninės patirtys ilgą laiką buvo marginalizuotos, o Lietuvai atgavus nepriklausomybę pasirodę divizijoje tarnavusių karių atsiminimai, dokumentų rinkiniai ar nuotraukų albumai buvo parengti daugiausia pačių karo veteranų iniciatyva. Galima teigti, kad iki šiol, ko gero, išsamiausių tyrimus apie 16-osios divizijos suformavimą, tautinę sudėtį bei patirtis fronte yra atlikęs istorikas Rimantas Zizas daugiau nei prieš dešimtmetį paskelbtuose dviejuose išsamiuose straipsniuose¹. Panašiu metu užsienio tyrėjai ėmė domėtis ir 16-ojoje divizijoje tarnavusių žydų karių patirtimis fronte: publikuoti karo veteranų liudijimai², 2005 m. JAV buvo įkurta nepelno siekianti organizacija *Blavatnik Archive*, kaupianti Pirmajame ir Antrajame pasauliniuose karuose kariavusių žydų karių egodokumentus, nuotraukas, liudijimus, tarp jų ir žydų karių iš 16-osios divizijos. Būtent šis aspektas aptariamasis ir trijų Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto mokslininkų parengtoje kolektyvinėje monografijoje. Monografijos autoriai dėmesį sutelkia į dvejopą tyrimo objektą: „*mikrolygmenį* – žydų karių tarnybos 16-ojoje divizijoje patirtis“ ir „*makrolygmenį* – šio Raudonosios

¹ R. Z i z a s, Raudonosios armijos 16-oji lietuviškoji šaulių divizija: kelias nuo suformavimo iki katastrofos prie Aleksejevkos (1941–1943 m. vasaris–kovas), *Karo archyvas*, t. XXII, 2007, p. 291–352; to paties, Raudonosios armijos 16-oji lietuviškoji šaulių divizija 1943–1945 m., ten pat, t. XXIV, 2009, p. 220–274.

² *Road to Victory: Jewish Soldiers of the 16th Lithuanian Division, 1942–1945*, ed. D. Leivers, Bergenfield, 2009.

armijos junginio žydiškojo dėmens panaudą SSRS (Lietuvos SSR), lietuvių išėivijos JAV, nepriklausomos Lietuvos atminimo kultūrose ir Rusijos inspiruoto „informacinio karo“ erdvėje“ (p. 22). Tokia autorių pasirinkta tyrimo prieiga knygos struktūrą logiškai dalija į dvi dalis.

Pirmojoje knygos dalyje ir jos poskyriuose autoriai, remdamiesi archyviniais šaltiniais, Lietuvos ir užsienio istorikų tyrimais, divizijoje tarnavusių karių atsiminimais, rekonstruoja 16-osios divizijos suformavimo ir tautinės sudėties aspektus, aptaria žydų karių motyvaciją tarnauti divizijoje (pragyvenimo garantas, dalyvavimas kare prieš nacizmą ir keršto motyvas, viltys surasti ar gauti informacijos apie dingusius artimuosius ir draugus), tapatybės išlaikymo ramsčius (jidiš kalba, religija, kultūrinė veikla) ir kt. Nors dalis šių aspektų jau yra aptarti minėtuose R. Zizo ar kitų autorių tyrimuose, vis dėlto autoriams pavyko pažvelgti į 16-osios divizijos istoriją ir joje tarnavusių žydų karių fronto patirtis naujai. Tekstas papildomas gausybe divizijoje tarnavusių žydų karių liudijimų, atsiminimų ar vertinimų, o tai skaitytoją priartina prie autentiškos fronto kario kasdienybės.

Reikia pažymėti, kad pirmojoje monografijos dalyje autoriai revizuoja ir kai kuriuos istoriografijoje egzistuojančius teiginius apie 16-osios divizijos istoriją. Antai, aptardami divizijos tautinę sudėtį ir jos pokyčius po nesėkmingų mūšių fronte, autoriai pažymi, jog nors 16-oji divizija kartais pristatoma kaip vienas iš Raudonosios armijos karinių junginių, kuriame žydų kariai dominavo, tačiau šiems teiginiams nėra realaus pagrindo, nes „iki įžengimo į Lietuvą 1944 m. vasarą šio kontingento ištekliai iš „evakuotų“ žydų jau buvo išsemti ir vėliau nebuvo papildyti dėl Holokausto padarinių“ (p. 46).

Aptariamoje monografijos dalyje autoriai taip pat atkreipia dėmesį ir į lietuvių ir žydų karių santykių problematiką, kuri buvo daug sudėtingesnė ir pinesnė nei vien „fronto bičiulystė“, ypač pabrėžiama divizijos veteranų atsiminimuose. Anot autorių, nors antisemitizmas divizijoje nebuvo toleruojamas, įtampų ar kaltinimų tautiniu pagrindu būta (p. 88–89). Šios įtampos dar paaštrėjo 16-ajai divizijai įžengus į Lietuvą ir divizijoje tarnavusiems žydų kariams suvokus Holokausto Lietuvoje mastą bei tai, jog masinėse žudynėse dalyvavo ir dalis vietos gyventojų. Tokias nuotaikas divizijoje, ko gero, geriausiai apibūdina knygoje pateikiamų aptariamų įvykių amžininko ir istoriko Dovo Levino vertinimas: „Nors ir aiškiai skyrėsi lietuviai žudikai ir lietuviai kovos draugai, buvusią harmoniją bei korektiškumą buvo sunku išlaikyti“ (p. 93).

Antroje knygos dalyje aptariami 16-osios divizijos vaizdiniai jau minėtose SSRS (Lietuvos SSR), lietuvių išėivijos JAV, nepriklausomos Lietuvos, Rusijos inspiruoto informacinio karo ir divizijos karo veteranų atminimo kultūrose. Autoriai išskiria priešingus sovietiniame *Didžiojo Tėvynės karo* mite ir lietuvių išėivijoje egzistavusius 16-osios divizijos vaizdinius. Pirmasis buvo ideologizuotas, politiškai angažuotas, pabrėžiantis divizijos „lietuviškumą“, o lietuvių išėivijoje natūraliai vyravo nihilistinis ir divizijos karių svetimumą pabrėžiantis vaizdinys. Ši dichotomija išliko ir iki šių dienų: tiek Rusija

informaciniame kare (p. 130), tiek Antrojo pasaulinio karo veteranų pasakojime (p. 139) 16-osios divizijos istorija pateikiama per „išvadavimo“ prizmę, o nepriklausomoje Lietuvoje divizija ir toliau netapo „sava“. Tiesa, kaip pastebi autoriai, per daugiau nei tris nepriklausomybės dešimtmečius būta atvejų, kai Lietuvos politikai parodė ir kiek niuansuotą požiūrį divizijoje tarnavusių karių atžvilgiu: 1999 m. Lietuvos Respublikos Seimo pirmininko Vytauto Landsbergio iniciatyva Aleksejevkos kaime pastatytas kryžius šioje vietoje žuvusių divizijos karių atminimui, o 2005 m. tuometinis Prezidentas Valdas Adamkus pasveikino Antrojo pasaulinio karo veteranus Operos ir baletų teatro salėje (p. 121).

Šie aptarti monografijos antro skyriaus poskyriai iš esmės kalba apie divizijos kaip vieneto traktavimą sovietų okupacijos metais, lietuvių išėivijoje, nepriklausomoje Lietuvoje ir Rusijos informaciniame kare, tačiau kritiškesnis skaitytojas galėtų kelti klausimą, kaip šie aspektai atsako į įvade išsiskeltą vieną iš tikslų, t. y. atskleisti žydiškojo dėmens panaudą skirtingose atminimo kultūrose (p. 22).

Šis aspektas išsamiau pristatomas tik paskutiniame antro skyriaus poskyryje, aptariant 16-ojoje divizijoje tarnavusių žydų karių veteranų vertinimus sovietmečiu, nepriklausomoje Lietuvoje ir Izraelyje. Autoriai pažymi, jog 1988–1990 m. tarp divizijoje tarnavusių žydų karių išryškėjo du prieštaringi poliai: vieni (pvz., J. Jacovskis, P. Freidheimas) pasisakė prieš sovietinio pasakojimo reviziją, kiti (Dovas Levinas) ėmė akcentuoti autentiškas žydų karių patirtis ar lyginti 16-ąją diviziją su Didžiosios Britanijos pajėgose veikusia Žydų brigada (p. 142). Toliau autoriai aptaria divizijoje tarnavusių žydų karių patirtis, jų gyvenimą, Antrojo pasaulinio karo pabaigos paminėjimo praktikas ir iš to kylančius konfliktus nepriklausomoje Lietuvoje, tačiau nekelia klausimo, kodėl žydų karių terpėje susiformavo jau minėti skirtingi požiūriai. Kiek tam įtakos turėjo dalies divizijoje tarnavusių karių išvykimas iš sovietų reokupuotos Lietuvos pirmaisiais pokario ar vėlesniais metais ir pan. Iš dalies šie klausimai paliečiami aptariant divizijos ir jos veteranų traktavimą Izraelio atminimo kultūroje, tačiau autoriai daugiausia dėmesio skiria oficialioms minėjimų ir atminimo praktikoms.

Manytina, kad didesnis dėmesys Lietuvoje gyventi likusių ar išvykusių į Izraelį buvusių 16-osios divizijos žydų karių liudijimų palyginimui, analizei ar net jų rinkimo, publikavimo būdams autoriams būtų leidęs dar labiau priartėti tiek prie autentiškų karių patirčių, tiek ir prie egzistuojančių skirtingų atminimų praktikų ar jų taikymo. Tokią prielaidą pagrįstų ir Hannah Pollin-Galay atliktas tyrimas apie skirtingus Holokausto Lietuvoje liudijimus, vertinimus ir pateikimo būdus, egzistuojančius tarp Holokaustą išgyvenusiųjų, gyvenančių JAV, Izraelyje ir Lietuvoje³.

³ Žr. H. Pollin-Galay, *Ecologies of Witnessing: Language, Place and Holocaust Testimony*, New Haven, 2018.

Būtina atkreipti dėmesį, kad autoriai baigia tyrimą ne tik išvadomis, bet ir pateikia rekomendacijas, kurios sudarytų sąlygas plėtotis konstruktyvesnei diskusijai apie 16-osios divizijos vaidmenį Antrajame pasauliniame kare. Pateiktose septyniose rekomendacijose autoriai skatina atsakyti etnocentrizmo, atskirti karo patirtis ir propagandą, išlaikyti empatiją žuvusiems ir žmogaus likimui karo metais, bandyti užmegzti dialogą su karo veteranais, jų aplinka ir kt. Dalį šių rekomendacijų galima lengvai pritaikyti arba jos yra aktualios ir kitoms istoriškai ar politiškai jautrioms Antrojo pasaulinio karo temoms. Galima drąsiai teigti, kad pateikti siūlymai atsispindi ir monografijos tekste. Autoriams pavyko kontroversiškai vertinamą 16-osios divizijos istoriją ir jos atminimą atskirose atminimo kultūrose pateikti objektyviai, neutraliai, išlaikant pagarbą žuvusiems, o tai yra viena iš šios monografijos stiprybių.

Apibendrinant galima teigti, kad trijų Klaipėdos universiteto mokslininkų parengtas tyrimas praplečia žinias apie 16-ąją diviziją ir Antrąjį pasaulinį karą. Monografijos tekstas yra vientisas, logiškas, jame susipina tiek empiriniai duomenys, tiek ir gausybė divizijoje tarnavusių karių atsiminimų, liudijimų, vertinimų, o tai skaitytoją priartina prie autentiškos Antrojo pasaulinio karo frontuose kariavusių karių kasdienybės. Aptartas tyrimas turėtų sudominti ne tik istorikų bendruomenę, bet ir kiekvieną skaitytoją, besidominantį Antruoju pasauliniu karu.

Stanislovas Stasiulis
(Lietuvos istorijos institutas)